

ARKADIUSZ WAGNER

INSTYTUT BADAŃ INFORMACJI I KOMUNIKACJI UMK

<https://orcid.org/0000-0001-9525-0579>

**FRANCUSKA OPRAWA À LA DUSEUIL
Z SUPEREKSLIBRISEM MONOGRAMOWYM
JANA III SOBIESKIEGO
W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKEJ**

W kolekcji rękopisów nowożytnych Biblioteki Kórnickiej znajduje się cenne *sobiescianum* – rękopiśmienny zbiór emblematów Johanna Jakoba Rollosa dedykowanymi Janowi III Sobieskiemu¹. Dzieło to chronione jest oprawą francuską z epoki, oznaczoną superekslibrisem monogramowym tego władcy. Wysokie walory historyczne i artystyczne rękopisu sprawiły, że przed paroma laty opublikowano jego tłumaczenie wraz z wnikliwą analizą². Poprzez nią niewielka liczba tekstów przyczynkarskich oraz wzmianek o rękopisie³. W publikacjach tych zagadnienie szaty zewnętrznej księgi było poruszane

¹ Zob. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/494992/edition/470980/content> [dostęp: 24.07.2021].

² *In laudes Ioannis Sobiescii. Rękopiśmienny zbiór emblematów z rysunkami Johanna Jakoba Rollosa*, przekł. Barbara Milewska-Ważbińska, wstęp i oprac. Magdalena Górka, Barbara Milewska-Ważbińska, Warszawa 2016.

³ *Chwała i sława Jana III w sztuce i literaturze XVII–XX w. Katalog wystawy jubileuszowej z okazji trzechsetlecia odsieczy wiedeńskiej wrzesień – grudzień 1983*, Muzeum w Wilanowie, red. Wojciech Fijałkowski, Jadwiga Mieleszko, Warszawa 1983, nr kat. 350 (nota autorstwa Anny Wyderko); *Bibliography of emblematic manuscripts*, edited by Sandra Sider, Barbara Obrist, Montreal et al. 1997, nr kat. 367; Magdalena Górka, *Alegoria Polski w XVI i XVII w.*, [w:] *Historia i Polonia. Katalog wystawy*, Muzeum Narodowe w Kielcach, red. Anna Myślińska, Kielce 2009, s. 22, 24, il. 10.

pobieżnie lub wcale. Magdalena Górską i Barbara Milewska-Ważbińska – autorki pierwszej z wymienionych publikacji – uznały oprawę za dzieło francuskie. Powołując się na wcześniejszych badaczy opraw z księgozbioru Sobieskiego i królowej Marysieńki, powiązały dekorację oprawy kórnickiej „ze stylem Le Gascon lub *pointillé*”, wskazując też na rzekome analogie potrójnych linii w dekoracji okładek do „*dentelle du Louvre*” lub „*bordure du Louvre*”⁴. Z kolei widniejący na okładzinach monogram odczytały jako „JMR” i odniosły do pary królewskiej. Zwróciły przy tym uwagę na jego odmienność względem monogramów królewskich na dwóch rycinach z portretami Sobieskiego oraz na drzwiach paradnych karet władcy⁵. Ich uwadze nie umknęły też wyklejki z papieru marmurkowego oraz znaki wodne z *ante-* i *postfoliów*.

Wobec kunsztowności przywołanej oprawy – z jednej strony, oraz szeregu dyskusyjnych lub mylnych poglądów na temat jej dekoracji – z drugiej, dzieło to wymagałoby pogłębionej analizy tegumentologicznej. Taką właśnie podjęto w niniejszym tekście, w którym skupiono uwagę na oprawie jako reprezentatywnym wytworze francuskiego introligatorstwa barokowego schyłku XVII wieku. W pierwszej kolejności dokonano charakterystyki sfery materiałowo-technicznej i dekoracyjnej oprawy. Wnioski z niej wypływające posłużyły do osadzenia dzieła na tle stylów zdobnictwa opraw we Francji jako ówczesnego centrum sztuki introligatorskiej. Tyczy się to zarówno ogólnej kompozycji okładek i grzbietu, jak też charakterystycznej formy supereklibrisu monogramowego. Naturalnie podjęto też próbę odtworzenia miejsca i okoliczności wykonania oprawy oraz dalszych losów chronionego nią woluminu.

Interesującą nas oprawę wykonano z tektury obleczonej ciemnoczerwoną skórą kozłową – marokinem (il. 1, 2). Blok uszyto na pięć zwięzów sznurkowych, tworzących na grzbiecie wyraźne, poziome garby (il. 3). Wyklejki sporządzono z papieru marmurkowego o kilkubarwnym wzorze; na wewnętrznej stronie okładziny otaczają go skórzane zawinięcia z dekoracją ornamentalną (il. 4). Obcięta bloku pozłożono. Karty ochronne (pięć *antefoliów* i cztery *postfolia*) wykonano z papieru żeberkowego o nieco innej gramaturze niż karty z treścią dzieła. W partii przygrzbietowej widoczne są fragmentarycznie znaki wodne z motywem korony królewskiej, napisem „ZOONEN” oraz dolnymi połowami sylwetek aniołów-trzymaczy herbowych (tarcza herbowa z trzema kwiatami lilii widoczna jest

⁴ *In laudes...*, s. 16.

⁵ Tamże.

Il. 1. Oprawa à la *Duseuil* z superekslibrisem monogramowym Jana III Sobieskiego (górna okładzina), intrologator anonimowy, Francja (Paryż?), lata 80. – pocz. lat 90. XVII wieku.
Zbiory i fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 2. Oprawa à la *Duseuil* z superekslibrisem monogramowym Jana III Sobieskiego (dolna okładzina),
 intrologator anonimowy, Francja (Paryż?), lata 80. – pocz. lat 90. XVII wieku.
 Zbiory i fot. Biblioteka Kórnicka

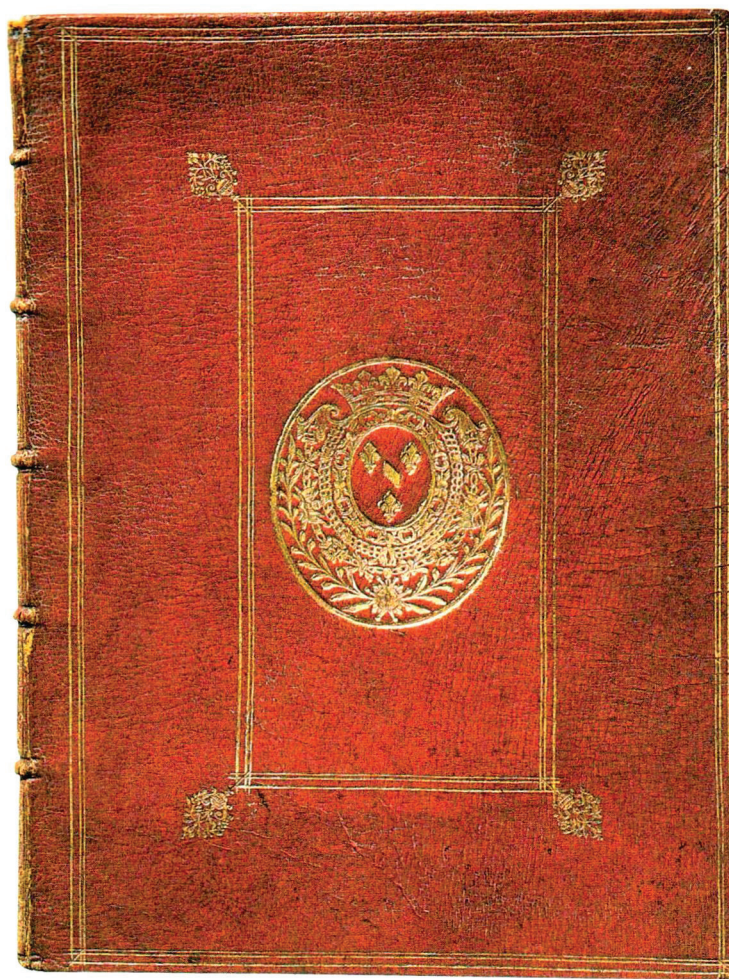
Il. 3. Oprawa à la *Duseuil* z superekslibrisem monogramowym Jana III Sobieskiego (grzbiet),
 intrologator anonimowy, Francja (Paryż?), lata 80. – pocz. lat 90. XVII wieku.
 Zbiory i fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 4. Oprawa *à la Duseuil* z superekslibrisem monogramowym Jana III Sobieskiego (przednia wyklejka),
introligator anonimowy, Francja (Paryż?), lata 80. – pocz. lat 90. XVII wieku.
Zbiory i fot. Biblioteka Kórnicka

Il. 5. Oprawa *à la Duseuil* z herbem króla Ludwika XIV, Paryż, po 1671.
Fot. za: William Y. Fletcher, *Bookbinding...*, London 1894

Il. 6. Oprawa à la Duseuil z supereklibrisem Louisa-Henri de Bourbon-Condé, Francja (Paryż?),
połowa XVII wieku. Fot. za: *Des livres rares ...*, Paris 1989

Il. 7. Oprawa *à la Duseuil* z superekslibrisem Philippe lub Hippolyte de Béthume, Francja (Paryż?), przed 1665, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. Fot. A. Wagner

na innej karcie). Dekorację okładek wykonano w całości z użyciem złota wysokiej próby, dzięki czemu zachowała ona wyrazistość i kontrastowość wobec barwy skóry, nie ulegając przy tym choćby częściowemu szernieniu – typowemu dla złocień z oksydującą domieszką srebra.

W dekoracji oprawy posłużono się sześcioma tłokami (motywy zdobnicze oraz supereklibris) oraz trzema filedami. Możliwe jednak, że zamiast takiego zestawu narzędzi wykorzystano tłoki oraz filedę i dwa radełka (linie oraz ornamenty na grzbiecie, zawinięciach skóry i krawędziach). Kompozycja dekoracji okładek jest analogiczna: w jej centrum widnieje okazały supereklibris (wym. 76 × 82 mm) w formie tzw. monogramu wiązanego, składającego się z kaligraficznych, majuskułowych liter (tzw. cyfr [królewskich]) „J[oannes]” i „R[ex]” lub „R[oi]” o floralnych zakończeniach belek. Zgodnie z kanonem tego rodzaju przedstawień obie litery są zdwojone i splecione ze sobą w układzie lustrzanym. Bezpośrednio nad monogramem widnieje tzw. korona zamknięta (królewska), z obręczą zdobioną kaboszonami i rautami, osadzonymi na jej osi i bokach fleuronami (pierwszy ujęty w całości – na wprost, boczne – jako połówki) oraz – ukazanymi między fleuronami – stylizowanymi kamieniami szlachetnymi. Na perełkowanych pałkach uwydatniono kameryzowane perły, pośrodku zaś jabłko królewskie. Całość kompozycji zamykają dwie gałązki palmowe, przewiązane u dołu wstęgą (kokardą), zagięte po okręgu i kończące się przy bokach korony. Supereklibris otacza obszerne, puste pole zwierciadła, obwiedzione prostokątną ramką z potrójnej linii zwanej *à l'ancienne* (dwie blisko siebie oraz jedna wyraźnie oddalona). W narożach ramki widnieją drobne kwiaty, tzw. *fers pointillés* (wym. 7 × 6 mm). Do zewnętrznych rogów ramki przylegają znacznie większe i ukośnie zkomponowane kwiaty *fers pointillés* (wym. 24 × 21 mm), o charakterystycznej, filigranowej formie⁶. Złożone są z cienkich, „drucikowych” pędów z listkami i kwiatem oraz ukazanych pomiędzy nimi drobnych kropkowań w typie *fond pointillé*. Wzdłuż krawędzi okładek biegnie druga ramka *à l'ancienne*, ozdobiona w narożach – identycznymi jak wyżej – drobnymi tłokami filigranowymi.

Dekorację grzbietu oparto na formule zwielokrotnienia jednego schematu kompozycyjnego: przy górnej i dolnej krawędzi ciągnie się krótki odcinek

⁶ Podobieństwo tego rodzaju dekoracji do dzieł złotniczych i jubilerskich sporządzonych w technice filigranu (czyli łączenia ze sobą srebrnych, misternie pozaginanych, drucików) wpłynęło na ukonstytuowanie się w polskiej nomenklaturze tegumentologicznej pojęcia „dekoracja filigranowa/tłoki filigranowe”. Zob. np. *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. zbiorowa, Wrocław 1971, ssp. 704–705, 2343; Arkadiusz Wagner, *Filigranowa dekoracja (znaczenie 2)*, http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl/index.php/Filigranowa_dekoracja [dostęp: 29.07.2021].

ornamentu geometryczno-floralnego, nad dolnym odcinkiem tego ornamentu – ornament łańcuszkowy, wzdłuż garbów zwieżów – wycinek powyższego ornamentu geometryczno-floralnego, zaś pola kompartymentów ozdobiono kwiatem filigranowym (16 × 12 mm), ujętym w narożach przez drobniejsze, wolutowo zakręcone ozdobniki filigranowe (5 × 4 mm) oraz, rozproszone między nimi, nieliczne kropkowania *fond pointillé*. Dodatkowo każdy z kompartymentów obwiedziono pojedynczą linią.

Wyszczególnione charakterystyczne cechy formalne dekoracji oprawy czynią z niej klasyczny przykład barokowego dzieła introligatorskiego w stylu *à la Duseuil* (inny wariant zapisu: *à la Du Seuil*), którego nazwa pochodzi od jednego z twórców dzieł tego rodzaju – paryskiego introligatora Augustina Duseuil/Du Seuil (*1673 †1746)⁷. Tyczy się to praktycznie wszystkich aspektów dekoracji, począwszy od złoceń na szlachetnym, marokinowym tle obleczenia, przez ogólną kompozycję zbudowaną z potrójnych linii *à l'ancienne* tworzących wewnętrzną i zewnętrzną ramę zwierciadła, skończywszy na formie drobniejszych motywów zdobniczych, zwłaszcza kwiatonów wyciskanych z tłoków *pointillés*. W najprostszych wariantach dzieł tego typu pole zwierciadła oraz szerokiej strefy między liniami *à l'ancienne* wyzbyte są dodatkowych zdobień, co nadaje całości powściągliwy charakter, skonstrastowany z profuzją zdobień kompartymentów grzbietu. Styl ten był znany we francuskim introligatorstwie już w drugiej połowie XVI wieku; odtąd też ewoluował, zwłaszcza w zakresie formy kwiatonów i dekoracji grzbietów. Jego najbardziej znane przykłady pochodzą z XVII–pocz. XVIII wieku, gdy we francuskim introligatorstwie przenikały się rozmaite style dekoracji opraw. Na jednym biegunie sytuowały się wówczas dzieła w dojrzałym i późnym stylu *à la fanfare*, o skomplikowanej kompozycji geometryczno-floralnej w formule *horror vacui*, tudzież oprawy z dekoracją *à semé* (*à semis*) pokrywającą całą powierzchnię okładek i grzbietów. W kategorii tej mieszczą się też – wymienione przez M. Górską i B. Milewską-Ważbińską – oprawy z warsztatu słynnego, choć wciąż anonimowego, introligatora paryskiego – Le Gascona, który swe niezwykle

⁷ Na temat tego stylu w introligatorstwie XVII–XVIII stulecia m.in. w: Yves Devaux, *Dix siècles de reliure*, Paris 1977, s. 124–125, 138–139, 356; Roger Devauchelle, *La reliure. Recherches historiques, techniques et biographiques sur la reliure française*, Paris 1995, s. 87, 106, 124–125 i in.; Giles Barber, *Le vocabulaires français de la reliure au dix-huitième siècle*, [w:] *De Libris Compactis. Miscellanea*, collegit Georges Colin, Bruxelles 1984, s. 180; Nicolas Ducimètière, *Mignonne, allons voir... Fleurons de la bibliothèque poétique Jean Paul Barbier-Mueller*, Paris – Genève 2007, s. 392; zob. też: Arkadiusz Wagner, *À la Duseuil oprawy*, http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl/index.php/%C3%80_la_Duseuil_oprawy [dostęp: 1.08.2021].

bogate kompozycje w późnym stylu à la *fanfare* kształtował m.in. tłokami *pointillés*⁸. Dzieła à la *Duseuil* stanowiły ich przeciwieństwo, odznaczające się wyrafinowaną prostotą i skromnością, a jednocześnie elegancją⁹.

Oprawy w tym stylu zamawiane były przez najwytrawniejszych i najzamożniejszych bibliofilów z kręgów arystokratycznych, z królem Ludwikiem XIV na czele. Przykładem tego jest oprawa druku paryskiego z 1671 roku, wykonana z kozłowej skóry i oznaczona pośrodku okładzin herbem królewskim. W zewnętrznych narożach ramy à l'*ancienne* wzbogacają go lilie Burbonów, całość kompozycji okładzin zamyka zaś druga strefa linearnej ramy (il. 5)¹⁰. Z około połowy XVII wieku pochodzi oprawa wykonana dla Louisa-Henri de Bourbon-Condé: na ciemnoczerwonym tle marokiny, w centrum okładzin widnieją superekslibris herbowy otoczony dwiema ramkami à l'*ancienne*, z których wewnętrzną zdobią w narożach wyciski tłoka *pointillé* z motywem wazonu z kwiatami (il. 6)¹¹. Znakomity przykład dzieła w tym stylu znajduje się też w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku. Jest nim oprawa rękopisu iluminowanego z początku XVI wieku, wykonana przed 1665 rokiem dla któregoś z dwóch wybitnych bibliofilów francuskich – Philippe (ojca) lub Hippolyte (syna) de Béthune: na wiśniowym tle marokiny, w centrum okładzin widnieją superekslibris herbowy; otaczają go dwie strefy ramek linearnych à l'*ancienne*,

⁸ Na temat twórczości Le Gascona m.in. w: Hans Loubier, *Der Bucheinband*, Leipzig 1926, s. 240–241; Y. Devaux, dz. cyt., s. 144–145; R. Devauchelle, dz. cyt., s. 95–98. Wspomniany przez badaczki ornament zwany „koronką Luwru” (*dentelle du Louvre* lub *bordure du Louvre*) był wprawdzie stosowany już u schyłku XVII wieku, ale pod względem formalnym nie ma nic wspólnego z liniami à l'*ancienne*. Składa się bowiem z prostego, ulistnionego pędu lauowego, ukośnie oplecionego strzępiastymi liśćmi o cechach akantu i ujętego liniami bądźz linią z koronkowym ornamentem. Warto dodać, że ze względu na swój pompatyczny charakter był on niejako predestynowany do opraw większego formatu; zob. np. Y. Devaux, dz. cyt., s. 134, 199, 278; R. Devauchelle, dz. cyt., s. 104, 106; A. Wagner, *Koronka Luwru*, http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl/index.php/Koronka_Luwru [dostęp: 3.08.2021].

⁹ Skrajną formę uproszczenia, czy wręcz ascetyczności, dekoracji prezentowały oprawy tzw. jansenistyczne (jansenistowskie), których okładziny całkowicie wyzbywano dekoracji, skupiając ją jedynie na grzbietach; zob. np. Elżbieta Pokorzyńska, *Jansenistyczne oprawy*, http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl/index.php/Jansenistyczne_oprawy [dostęp: 3.08.2021].

¹⁰ William Y. Fletcher, *Bookbinding in France*, London 1894, s. 47–49, il. 18 (zob. też: <https://www.bl.uk/catalogues/bookbindings/LargeImage.aspx?RecordId=020-000014200&ImageId=ImageId=53317&Copyright=BL> [dostęp: 8.08.2021]; wśród relatywnie licznych dzieł w tym stylu, oznaczonych herbem królewskim Ludwika XIV, zob. np.: <https://www.bl.uk/catalogues/bookbindings/LargeImage.aspx?RecordId=020-000008372&ImageId=ImageId=43791&Copyright=BL> [dostęp: 8.08.2021].

¹¹ Jean-Marc Chatelain, nota katalogowa nr 89 (Pierre Corneille, *Polyeucte martyr. Tragedie*, Paris: Antoine de Sommaville et Augustin Courbé, 1643), [w:] *Des livres rares depuis l'invention de l'imprimerie*, sous la direction d'Antoine Coron, Paris 1998, s. 120–121.

z których wewnętrzne dopełniają w narożach motywy pustych kartuszy herbowych o formach filigranowych (il. 7)¹².

Powyższy materiał porównawczy stanowi poważną przesłankę do uznania oprawy ze zbiorów BK za dzieło francuskiego intrologatora. Gatunek i jakość użytych materiałów, doskonałość techniczna, z jaką wykonano strukturę woluminu i jego oprawy, jak również starannie opracowana dekoracja z użyciem wysokiej jakości narzędzi zdobniczych wskazują na wysoce wykwalifikowanego, choć anonimowego, rzemieślnika. Czynnikiem, który wydatnie utrudnia poszukiwania atrybucyjne, jest typizacja dzieła, tak w sferze ogólnej, jak i poszczególnych narzędzi zdobniczych. Pomocą nie służy tu nawet superekslibris – jako księgoznak dedykacyjny na podarunkowym egzemplarzu księgi był on prawdopodobnie użyty jednorazowo. Tym samym nie sposób byłoby szukać go na innych oprawach tego samego warsztatu. Argumentem, który wzmacnia taką atrybucję, są okoliczności powstania oprawnego rękopisu. Wedle M. Górskiej i B. Milewskiej-Ważbińskiej zlecniodawcą panegiryku był biskup marsylski (od 1668 r.) i Beauvais (od 1679 r.), Toussaint de Forbin-Janson, pełniący od 1674 roku funkcję ambasadora Francji na dworze Jana III Sobieskiego¹³. Z tego punktu widzenia jako naturalne jawiłoby się oddanie księgi do oprawy w którymś z niezliczonych ówczesnych *ateliers* intrologatorskich we Francji. Spośród tamtejszych ośrodków rzemiosła najbardziej prawdopodobny wydaje się stołeczny Paryż, należący pod koniec XVII wieku do największych centrów europejskiego intrologatorstwa, rytownictwa i złotnictwa¹⁴.

W tym kontekście warto bliżej przyjrzeć się superekslibrisowi. Jego charakterystyczna forma egzemplifikuje bowiem tendencję rozwiniętą w tradycji oznaczania ksiąg pod wpływem wzorników graficznych. Na fali ówczesnego rozkwitu kaligrafii pod koniec XVII wieku opublikowano dzieła prezentujące wzorcowe przykłady monogramów tzw. wiązanych. Obejmowały one nie tylko pojedyncze litery (zgodnie z kanonami tego rodzaju kompozycji były one zdwojone w układzie antytetycznym), ale też pary dwóch różnych liter, a nawet wieloliterowe układy. Typowym przykładem takiego dzieła jest wzornik Charlesa Mavelota, wydany w Paryżu

¹² BWSO Włocławek, sygn. ms 99. O działalności bibliofilskiej oraz superekslibrisie stosowanym przez obu reprezentantów rodu de Béthune zob. w: Eugène Olivier, Georges Hermal, R.(?) de Roton, *Manuel de l'amateur de reliures armoriées françaises*, 5e serie, Paris 1925, kat. 442; <https://bibale.irht.cnrs.fr/32178> [dostęp: 30.08.2021]; Jean-Paul Fontaine, *Armand-Joseph de Béthune, duc de Charost, «Père de l'humanité souffrante»*, <http://histoire-bibliophilie.blogspot.com/2018/07/armand-joseph-de-bethune-duc-de-charost.html> [dostęp: 30.08.2021].

¹³ *In laudes...*, s. 21–25. Wśród różnych przejawów zażyłości de Forbin-Jansona z Sobieskim badaczki przywołały list króla do biskupa z 1676 roku, w którym dziękuje mu za przysłanie książek (tamże, s. 23, przyp. 53).

¹⁴ Np. Henry de Morant, *Historia sztuki zdobniczej*, Warszawa 1981, s. 346–347.

Il. 8. Wzór monogramu wiążanego „J R” w dziele Charlesa Mavelota, *Livre de chiffres a double traits...*, Paryż 1685. Fot. za: www.archive.org

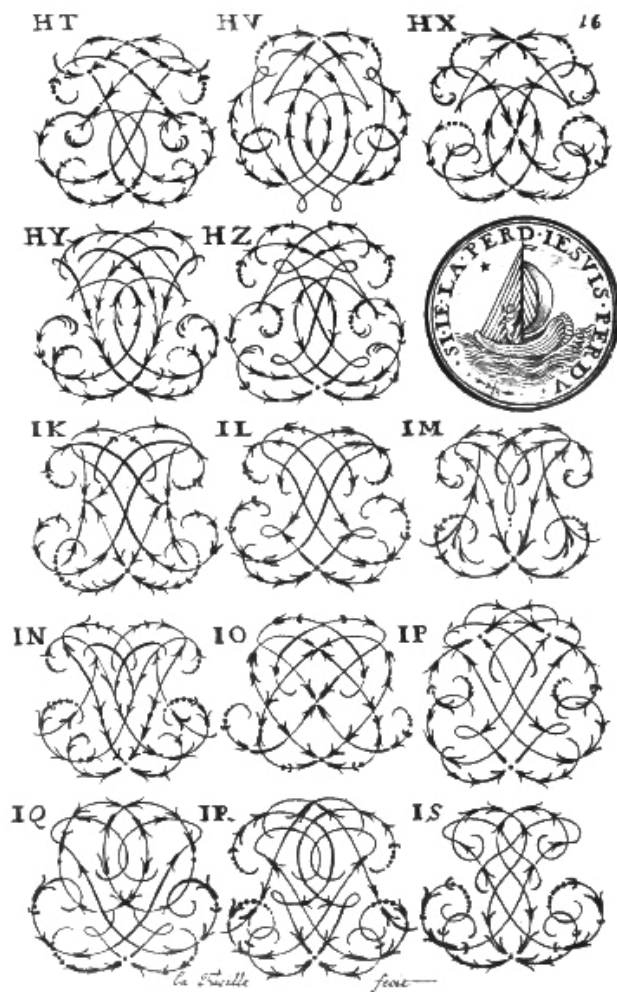
w 1685 roku¹⁵. Zawiera on m.in. monogramy wiązane, utworzone z pojedynczych liter, kombinacje kolejnych liter alfabetu z drugą literą tegoż, nieliczne przykłady monogramów kilkuliterowych, jak również zestaw bogatych kompozycji monogramowych i herbowych. Wśród nich, na tablicy nr 26, ukazana jest m.in. kombinacja liter „J R” w podobnym układzie do tych z supereklibrisu Sobieskiego (il. 8). Wyżyn wszechstronności sięgnął pięć lat później Daniel de la Feuille we wzorniku zawierającym nie tylko monogramy z kombinacjami dwóch, ale i trzech liter. Co więcej, zaprezentował on próbki monogramów kilkuliterowych wraz z przykładowymi kartuszami i koronami rangowymi¹⁶. Oczywiście znalazł się tam również przykład monogramu wiążanego z kombinacją liter „J” i „R”, formalnie pokrewnego supereklibrisowemu *sobiescianum* (il. 9a–b)¹⁷. Podobieństwo między monogramem supereklibrisowym a przywołanymi przykładami wzorów kaligraficznych pozwala na wywiedzenie jego formy z projektów francuskich sztycharzy 4 ćw. XVII wieku.

¹⁵ *Livre de chiffres a double traits, ou l'on trouve les Noms & Surnoms [...] Dessiné et gravé par Ch[arles] Mavelot*, Paris [1685]; zob. też: <https://archive.org/details/livredechiffresd00mave> [dostęp: 27.08.2021].

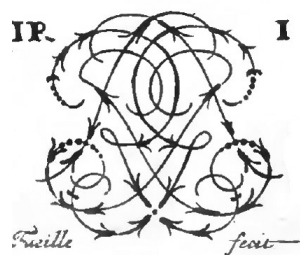
¹⁶ *Livre nouveau et utile pour toutes sortes d'Artistes, et Particulièrement pour les Orfèvres, les Orologiers, les Peintres, les Brodeurs, etc. Contenant quatre Alphabets de chiffres fleuronnez au premier trait avec quantite de devises, d'Emblemes et de noeuds d'Amour [...]* par Daniel de la Feuille [sic!], A Amsterdam M. DC. XC.

¹⁷ *Livre nouveau...* tabl. 15 (nie num.). Zob.: <https://archive.org/details/livrenouveaueutut00lafe> [dostęp: 27.08.2021]. Spośród znanych mi wzorników monogramów wiązanych z XVII–XVIII wiekiem najbardziej zbliżony do supereklibrisu Sobieskiego znajduje się w znacznie późniejszym dziele Samuela Sympsona: *A New Book of Cyphers, More Compleat & Regular than any ever Publish'd wherein The whole Alphabet (twice over) Consisting of 600 Cyphers [...]*, London, Printed for John Bowles and Son at the Black Horse in Cornhill [1750], tabl. 58/il. 4. Dzieło to stanowi poszerzoną wersję wzornika Sympsona pt. *A new book of cyphers*, wydane w Londynie w 1726 roku.

a)

b)

Il. 9a, b. Plansza graficzna oraz jej detal z wzorem monogramu wiązanego „JR” w dziele Daniela de la Fueille, *Livre nouveau et utile pour toutes sortes d'Artistes...*, Amsterdam 1690

Il. 10. Superekslibris królowej Marii Teresy Austriaczki, przed 1683.

Fot. za: Y. Devaux, *Dix siècles...*, Paris 1977

Zważywszy na przywołane pryncypia kompozycyjne monogramów wiązanych w ówczesnej kaligrafii i sztycharstwie jako chybiona jawi się hipoteza M. Górskiej i B. Milewskiej-Ważbiskiej o połączeniu w monogramie liter „JMR”, odnoszących się do Jana III Sobieskiego i Marysienki. Kształty, które badaczki zinterpretowały jako cztery ukośne belki majuskułowego „M” (dwie długie i dwie krótkie), stanowią w rzeczywistości zdwojone belki „J” i „R”, z czego belki drugiej litery zostały dekoracyjnie wydłużone i połączone z belkami „J”. Propozycji badaczek zdają się też przeczyć, wzmiankowane przez nie, autonomiczne monogramy króla i królowej, jakie znajdują się na karetach tejże pary (jako „sprzętach” obsługujących obu małżonków)¹⁸. Kłóci się z tym również, zaakcentowana w opracowaniu panegiryku, nieobecność wątku Marysienki w treści epigramatów i ikonografii¹⁹.

Szereg analogii wśród superekslibrisów francuskich elit XVII wieku ma też ogólna koncepcja monogramu bądź herbu pod koroną rangową, wraz z przewiazanymi lub skrzyżowanymi gałązkami palmowymi, ujmującymi całość od dołu i z boków. Przykładu dostarcza tu np. superekslibris królowej Marii Teresy Austriaczki, używany przed 1683 rokiem: jej herb wieńczy okazała korona zamknięta (królewska), zaś od dołu i z boków kompozycję zamykają dwie okazałe gałązki palmowe przewiązane wstęgą (il. 10)²⁰. Podobną formę nadano superekslibrisowi

¹⁸ *In laudes...*, s. 16.

¹⁹ Tamże, s. 21–22 („Brak [...] jakichkolwiek aluzji w tekście do Marii Kazimiery pozwala szukać zleceniodawcy nie bezpośrednio w kręgu dworu burbońskiego czy wśród rodziny d'Arquien lub jej powinowatych”).

²⁰ Y. Devaux, dz. cyt., il. nie num. na s. 135. Na inny superekslibris królowej Francji – z monogramem pod koroną i z gałązkami palmowymi – zwrócili uwagę M. Górka i B. Milewska-Ważbińska (*In laudes...*, s. 16).

Il. 11. Oprawa *à la Duseuil* z supereklibrisem Charlesa de Valois-Angoulême, Francja (Paryż?), około połowy XVII wieku. Fot. za: Y. Devaux, *Dix siècles...*, Paris 1977

Ludwika II de Bourbon księcia Condé, znanego jako Wielki Kondeusz, stosowanemu przed 1663 rokiem: jego herb na tarczy o prostym kroju wieńczy korona z fleuronami o formie kwiatów lilii, zaś od dołu i z boków niemal stykają się z nimi gałązki palmowe o przewiązanych łodygach²¹. Na bliższą uwagę, tak ze względu na formę supereklibrisu, jak i styl dekoracji oznaczonej nim oprawy, zasługuje również księgoznak Charlesa de Valois-Angoulême z około połowy XVII wieku (il. 11)²². Monogram ze splecionych, antykwowych-majuskułowych liter wpisanых w kształt prostokąta, wieńczy korona fleuronowa i ujmują dwie gałązki palmowe. Kompozycja ta widnieje w centrum okładek z dekoracją *à la Duseuil* o uproszczonej formie (z podwójnymi, a nie *à l'ancienne*, liniami ramek).

Nadmienmy, że opisany schemat kompozycyjny supereklibrisu występował w rozmaitych odmianach. Wśród nich wypada wspomnieć o kompozycjach złożonych z herbu, korony i gałązek palmowych zamkniętych w medalionowej,

²¹ Y. Devaux, dz. cyt., il. nie num. na s. 140; *Martin Breslauer, Inc., Fine books and manuscripts in fine bindings*, Catalogue 110, New York 1990, kat. 76.

²² Y. Devaux, dz. cyt., il. nie num. na s. 125.

linearnej ramce (częściej w superekslibrisach francuskich już od XVI wieku)²³ oraz kompozycjach z herbem lub monogramem pod koroną, ujętych przez gałązkę palmową oraz oliwną bądź laurową²⁴. Rzadziej spotykaną formę nadano oprawie z rozbudowaną kompozycją superekslibrisową arcybiskupa Bordeaux, Henriego de Béthune (lata 60. XVII wieku): ukazany w centrum okładek superekslibris herbowy z insygniami dygnitarza ujmują w narożach zwierciadła ukośnie zakomponowane monogramy „HDB” pod koroną rangową i z wydatnymi gałązkami palmowymi, przewiązanych u dołu (il. 12)²⁵. Popularność tego rodzaju kompozycji objęła też sztychowane ekslibrisy francuskie z XVII wieku²⁶.

Elementem struktury oraz dekoracji oprawy wzmacniającym też o francuskiej introligatorni jako miejscu wykonania dzieła jest papier marmurkowy użyty na wyklejki. Wprawdzie pod koniec XVII wieku technika ich wykonania była znana w innych krajach zachodnioeuropejskich, jednak w ówczesnej Francji ta dziedzina rzemiosła artystycznego przeżywała najbujniejszy rozkwit, owocując dziełami doskonałymi pod względem technicznym i szczególnie efektownymi. Francuscy introligatorzy byli też pierwszymi w XVII wieku, którzy na dużą skalę stosowali papiery tego rodzaju w oprawie książek, rezerwując je wszakże dla woluminów luksusowych²⁷. Do najstarszych i najpopularniejszych wzorów dekoracji należał „petit peigne” („mały grzebień” – w rodzimej terminologii określany jako „grzebyczkowy”), który dominował do lat 80. XVII wieku²⁸. Obok niego szczególną

²³ Np. superekslibris Anne-Marie-Louise d'Orleans, używany przed 1693 rokiem (zob. np. R. Devauchelle, dz. cyt., il. nie num. na s. 121; *Une vie, une collection. Cinq siècles d'art. et d'histoire à travers le livre et sa reliure. Exposition à la Bibliotheca Wittrockiana du 10 octobre 2008 au 28 février 2009*, Dijon 2008, kat. 21).

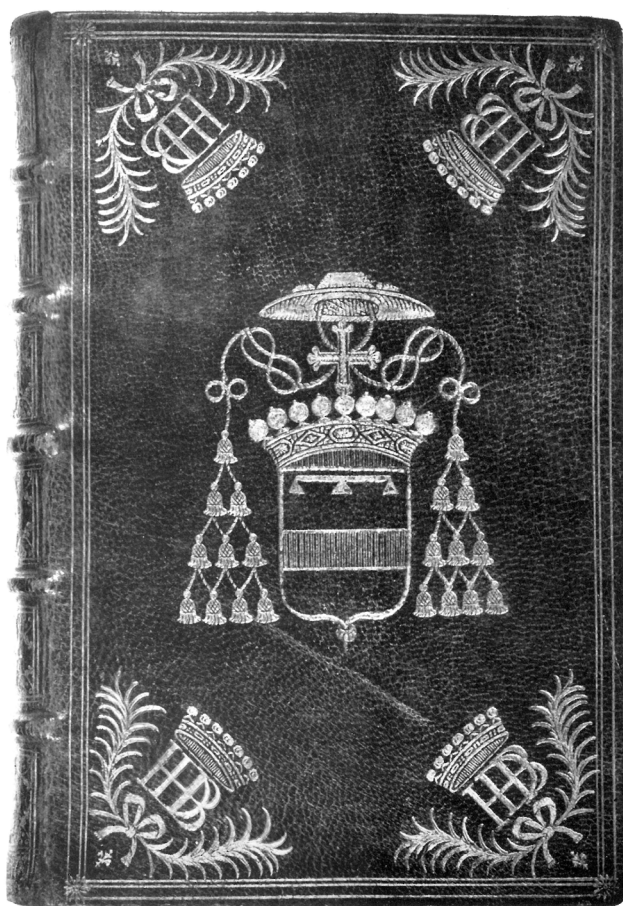
²⁴ Np. superekslibris Marii Medycejskiej na oprawie haftowanej z ok. 1629 roku (zob. *Livres en broderie. Reliures françaises du Moyen Age à nos jours*, sous la direction de Coron Sabine, Lefèvre Martine, Bibliothèque nationale de France, Paris 1995, kat. 25).

²⁵ R. Devauchelle, dz. cyt., il. nie num. na s. 102. Analogiczny układ kompozycyjny superekslibrisu herbowego i poczwórnego superekslibrisu monogramowego znany jest też z oprawy paryskiej z lat 70. XVII wieku, prawdopodobnie z księgozbioru Ludwika XIV (Mirjam J. Foot, *The Henry Davies Gift. A Collection of Bookbindings*, III, *A catalogue of South-European Bindings*, London 2010, kat. 147; <https://www.bl.uk/catalogues/bookbindings/LargeImage.aspx?RecordId=020-000007528&ImageId=ImageId=43369&Copyright=BL> [dostęp: 10.08.2021]).

²⁶ Germaine Meyer-Noirel, *Lexlibris. Histoire, art, techniques*, wyd. Picard 1989, il. 63–66, 68, 89.

²⁷ Np. Hans Enderli, *Buntpapiere*, Winterthur 1971, s. 5–6; Phoebe Jane Easton, *Marbling. A history and a bibliography*, Los Angeles 1983, s. 39; Richard J. Wolfe, *Marbled paper. Its history, techniques and patterns*, Philadelphia 1990, s. 35–38; R. Devauchelle, dz. cyt., s. 81–83; zob. też: Małgorzata Pronobis-Brzezińska, *Papiery marmurkowe*, http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl/index.php/Papiery_marmurkowe [dostęp: 14.08.2021].

²⁸ O dawnych i współczesnych określeniach wzorów na francuskich papierach marmurkowych

Il. 12. Górna okładzina oprawy z kompozycją supereklibrisową arcybiskupa Bordeaux Henriego de Béthune, Francja, lata 60. XVII wieku. Fot. za: R. Devauchelle, *La reliure...*, Paris 1995

estymą intrologatorów i ich klientów cieszyły się papiery ze wzorem „caillouttés” („żwirowy/kamykowy”), odznaczające się licznymi, różnej wielkości „kamykowymi” plamami barwnymi na rozleglejszych, kolorowych plamach o nieregularnych kształtach. Od lat 30. XVII wieku wzrastała popularność papierów „coquilles” („muszlowych”) ze ślimakowatymi kształtami plam wielobarwnych (apogeum ich stosowania w zdobnictwie francuskim przypadło na XVIII wiek). Nie mniej

XVII–XVIII wieku m.in. w: Phoebe Jane Easton, dz. cyt., s. 109; zob. też: <http://www.papiermarbre.fr/petits-peignes> [dostęp: 29.08.2021].

efektowne były papiery „feuilles de chênes” („liście dębu”), których wzór przypomina formy liściaste, postrzępione za pomocą specjalnego grzebyczka. Wzór papieru użytego na wyklejki *sobiescianum* wymyka się precyzyjnej kategoryzacji, łącząc w sobie formy liściaste i kamyczkowe z jednoczesną tendencją do ich zakręcania. Czyni to z niego pełnowartościowy składnik wytwornej dekoracji oprawy i całego woluminu.

Pewnych niejasności w kwestii czasu powstania oprawy, a ściślej: możliwych ingerencji w jej strukturę wewnętrzną, dostarczają znaki wodne z *ante-* i *postfoliów*. Jak słusznie zauważyły M. Górską i B. Milewska-Ważbińska, w obrębie pierwszych kart ochronnych znajduje się fragment znaku wodnego z napisem dwukonturowym „ZOONEN”²⁹. Prawdopodobnie jest on częścią nazwy „J HONIG & ZOONEN”, odnoszącej się do holenderskiej firmy papierniczej, czynnej w latach 1737–1787 (według innego źródła: 1765–1836)³⁰. Karta z tym znakiem umiejscowiona jest obok kart z – wymienionymi wyżej – fragmentami znaków wodnych, powstałych we Francji w drugiej połowie XVII wieku³¹. O ile zatem francuskie znaki wodne potwierdzałyby powstanie oprawy w czasach Sobieskiego, o tyle papier holenderski sygnalizowałby wkomponowanie pomiędzy siedemnastowieczne karty jednej (lub więcej) późniejszej karty. Innymi słowy, kilkadziesiąt lat później musiałoby nastąpić wymieszanie kart w obrębie *ante-* i *postfoliów* lub nawet wkomponowanie przed i za rękopis pustych kart o różnej metryce i pochodzeniu. Takiemu działaniu zdaje się jednak przeczyć brak zauważalnych zmian w strukturze woluminu (co musiałoby nastąpić po wtórnym wszyciu w niego nowych kart). Wtórnym ingerencjom w skrajne fragmenty bloku książki przeczy też stan wyklejek, w każdym razie nic nie wskazuje, by pierwotne wyklejki były wymieniane podczas przeróbki bloku w ich sąsiedztwie. Pozostawiając zatem tę kwestię jako otwartą, należałoby dopuścić dwie możliwości: pierwsza – że wtórnie ingerowano (w niewiadomym celu) w początek i koniec bloku książki, druga – że napis „ZOONEN” wiąże się z inną papiernią, niż wyżej przywołana, funkcjonującą już w ostatniej ćwierci XVII wieku.

²⁹ *In laudes...*, s. 18

³⁰ William A. Churchill, *Watermarks in paper, in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*, Amsterdam 1935, il. 322 (tamże wizerunek całego znaku wodnego – z napisem pod tarczą herbową o bogatym kroju, na której róg myśliwski lub pocztowy, zaś powyżej korona fleuronowa); *In laudes...*, s. 18–19, przyp. 34; zob. też: <https://zaansepapiergeschiedenis.nl/historie/familiebedrijven/honig-zoonen-j/> [dostęp: 11.09.2021]

³¹ *In laudes...*, s. 18–19.

Zagadkową pozostaje też kwestia czasu, miejsca i okoliczności, w jakich oprawioną księgę podarowano Janowi III Sobieskiemu. Idąc za hipotezami monografistek panegiryku, należałoby przyjąć, że inicjatorem powstania dzieła oraz tym, który podarował je polskiemu władcy, był ambasador Francji Toussaint de Forbin-Janson. Mając na uwadze rangę dyplomatyczną tej postaci, wysoce prawdopodobne wydaje się wręczenie przez nią księgi na zamku królewskim w Warszawie. Niewykluczone jednak, że nastąpiło to w pałacu wilanowskim lub na zamku w Żółkwi, gdzie władca miał rozdzielone części prywatnego księgozbioru. Działo się to zapewne niedługo po ukończeniu rękopisu i sporządzaniu jego oprawy, po którym oczywiście wolumin trzeba było dostarczyć do Rzeczypospolitej. Ponownie opierając się na ustaleniach badaczek rękopisu, należałoby określić ten czas na krótko po elekcji Sobieskiego, czyli jeszcze w 1674 roku lub po jego koronacji w 1676 roku. Skądinąd wiadomo, że Sobieski – już jako monarcha – „chętnie przyjmował wartościowe pozycje, które ofiarowali mu autorzy, uczeni i posłowie zagraniczni przybywający na jego dwór”³². Rękopis z epigramatami i kompozycjami emblematycznymi był na pewno oglądany przez Sobieskiego, po czym pozostała pamiątka w formie odręcznego rysunku i notatki władcy na jednej z kart³³. Zawarte w niej ilustracje były też wykorzystane w dekoracji pałacu w Wilanowie, zaś jedna z inskrypcji – na armacie podarowanej przez króla siostrzeńcowi, Karolowi Stanisławowi Radziwiłłowi³⁴.

Niejasne są późniejsze dzieje woluminu. Wiadomo tylko, że na przełomie XVIII i XIX wieku znajdował się on w zbiorach poryckich Tadeusza Czackiego³⁵. Później wszedł w posiadanie Czartoryskich, którzy po połowie XIX wieku i w latach 70. tegoż stulecia zdeponowali go, wraz z innymi cymeliami, w Kórniku. I stąd już nie powrócił do książęcych zbiorów, co potwierdza dokument pt. „Brakujące vol[umina]”, w którym Czartoryscy upominają się o różne rękopisy niezwrócone im przez Tytusa Działyńskiego³⁶. Na ten okres przypadałoby zatem oznaczenie księgi litografowaną nalepką biblioteczną, zachowaną w dolnej partii grzbietu i częściowo okładzin: ma formę prostokąta z ząbkowanymi krawędziami

³² Sabina Barbara Flanczewska, *Zainteresowania intelektualne i bibliofilskie króla Jana III Sobieskiego. Zamiast rec. pracy Ireny Komarowskiej Jan III Sobieski – miłośnik książek* (Wrocław 1982), „Biuletyn Biblioteki UMCS Lublin” 1982/83, R. 30/31, s. 20.

³³ *In laudes...*, s. 14.

³⁴ Tamże, s. 15.

³⁵ Tamże, s. 11–12 (tam źródła archiwalne z Biblioteki Czartoryskich).

³⁶ Tamże, s. 12 (tam wcześniejsza literatura).

oraz niebiesko-białą ramką ornamentalną, w świetle której zapisano piórem „B.K. 391 | II263”.

Jakkolwiek żałować należy braku informacji o drogach, jakimi księga krążyła od końca XVII wieku przez przynajmniej sto następnych lat, to godny zaakcentowania jest fakt uniknięcia przez nią tragicznego losu przytłaczającej części księgozbioru Jana III Sobieskiego. Niegdyś liczył on od trzech do siedmiu tysięcy tomów³⁷, spośród których do dziś zachowały się zaledwie pojedyncze woluminy. To zaś przesądza o wysokim stopniu hipotetyczności poglądów o szacie zewnętrznej królewskich ksiąg. Niewiele pomaga w tym zakresie znajomość pozycji bibliograficznych biblioteki władcy, będąca efektem spisu dokonanego niedługo po jego śmierci³⁸. Spis ten nie uwzględnia bowiem opraw, a tym bardziej ich dekoracji i znaków własnościowych. Kilka zachowanych do dziś i znanych z literatury egzemplarzy ksiąg skłania jednak do wysokiej oceny królewskiego gustu względem zewnętrznej szaty woluminów³⁹. Zdają się też one wskazywać na znaczną wagę, jaką władca przywiązywał do książkowych znaków własnościowych, co wyraziło się także posiadaniem przez niego przynajmniej jednego wzoru ekslibrisu⁴⁰. Wśród nich jednak wszystkie ukazują herb królewski, a nie jego monogram.

W świetle wiedzy biograficznej o Janie III Sobieskim postawa ta jawiłaby się jako konsekwencja kulturalnej atmosfery, w jakiej wzrastał w dziecięcych i młodzieńczych latach, a która później zaowocowała błyskotliwym umysłem i wszechstronnym wykształceniem⁴¹. Pamiętać bowiem wypada, że pradziadem przyszłego

³⁷ O rozbieżnościach w szacunkowej liczbie ksiąg królewskich w: Sabina Barbara Flanczewska, dz. cyt., s. 17, przyp. 32.

³⁸ [Jan Tadeusz Lubomirski], *Katalog książek biblioteki Najjaśniejszego i najpotężniejszego króla polskiego z Bożej łaski, Jana III, szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku*, Kraków – Warszawa 1879; Irena Komasa, *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław 1982, s. 84–189; też, *Jana III Sobieskiego umiłowanie ksiąg*, Warszawa 1983, s. 9–18; Sabina Barbara Flanczewska, dz. cyt., s. 7–44; Karolina Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991, s. 28–37.

³⁹ Opisy opraw i zawartości ksiąg m.in. w: *Katalog wystawy pięknej książki polskiej*, Warszawa 1936, nr kat. 128, 152; Irena Komasa, *Jan...*, s. 196–200, il. na frontyście, 12–14; *Oprawy polskie. Wystawa zorganizowana przez Bibliotekę Narodową i Oddział Warszawski Towarzystwa Przyjaciół Książki, listopad–grudzień 1987*, red. Andrzej Żółtowski, Warszawa 1987, nr kat. 45.

⁴⁰ Np. [Jan Tadeusz Lubomirski], dz. cyt., s. 6 nienum., il. nie num na s. 5; *Katalog wystawy...*, nr kat. 152 (egz. ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie); Irena Komasa, *Jan...*, s. 197–198, il. 12, 14; Maria Grońska, *Ekslibrisy*, Warszawa 1992, s. 28, il. 18.

⁴¹ Powszechność uznania dla intelektu i wykształcenia króla wśród mu współczesnych podkreślono m.in. w: Zbigniew Wójcik, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983, s. 386–387; Karolina Targosz, *Jan...*, s. 9–12, 15–16.

króla był hetman Stanisław Żółkiewski, znany z umiłowania dla książ; także jego ojciec Jakub pomnażał rodową bibliotekę o liczne dzieła zakupywane za granicą⁴². Z pewnością niebagatelny wpływ na krystalizację artystycznych, kolekcjonerskich i bibliofilskich preferencji Jana miała ponaddwuletnia podróż zagraniczna po zakończonej edukacji akademickiej, w trakcie której obracał się w kręgach akademicko-dworskich Paryża, a także zwiedził słynne biblioteki w Wolfenbüttel, Oksfordzie i Lejdzie⁴³. Wiele lat później rzeczniczką nadsekwańskiej kultury w życiu władcy stała się królowa Maria Kazimiera d'Arquien, dostarczająca mu licznych książ francuskich. Spośród nich przynajmniej część musiała mieć wysmakowaną i modną szatę zewnętrzną⁴⁴. Wszystko to ukształtowało w Sobieskim potrzebę nieustannego obcowania z książką jako źródłem wiedzy oraz duchowych uniesień, znakomicie dopełniającą jego dokonania fundatorskie i mecenasowskie⁴⁵.

Wedle obecnego stanu badań przeanalizowany superekslibris donacyjny pozostaje jedynym wśród książ królewskich, któremu nadano formę monogramu z koroną i gałązkami palmowymi⁴⁶. Jednakże wobec szczątkowej liczby zachowanych woluminów z jego księgozbioru nie można wykluczyć, iż księgoznaków o podobnej lub analogicznej formie było więcej. Wpływało na to nie tylko rozpowszechnienie takiej formuły superekslibrisu w europejskich księgozbiorach schyłku XVII stulecia. Nie mniejsze znaczenie miała popularność monogramów wiązanych w ówczesnej ikonosferze władzy. Dowodów na to dostarczają artefakty z różnorodnych dziedzin wytwórczości, także dalekich od kameralnej sztuki książki. Oprócz znanych z literatury detali sztychów portretowych⁴⁷, tudzież dekoracji paradnych

⁴² Irena Komasa, *Jan...*, s. 59–72.

⁴³ Tamże, s. 26–31; Karolina Targosz, *Jana Sobieskiego nauki i peregrynacje*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985, s. 67–191.

⁴⁴ Michał Komasyński, *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*, Kraków – Wrocław 1984, s. 41.

⁴⁵ O czytelnicznych zainteresowaniach władcy m.in. w: Irena Komasa, *Jan...*, s. 59–201 i inne; Sabina Barbara Flanczewska, dz. cyt., s. 7–44; Karolina Targosz, *Jan III...*, s. 28–51.

⁴⁶ Formę prostego monogramu związanego „JRP” pod koroną i w owalnym wieńcu laurowym w typie renesansowym ma superekslibris złotniczy, repusowany i cyzelowany na centralnym medalionie oprawy Godzinek Sobieskich ze zbiorów zamku w Windsorze (zob. np. Zofia Ameisenowa, *Godzinki Sobieskich w Windsorze*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1959, R. 21, nr 3–4, s. 244; *In laudes...*, s. 16; <https://www.rct.uk/collection/1142248/the-sobieski-hours> [dostęp: 3.09.2021]). Nie jest jednak pewne, czy oprawę tę wykonano dla Jana III, czy też powstała już po jego śmierci, na zlecenie córki – Marii Klementyny Sobieskiej.

⁴⁷ Hanna Widacka, *Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1987, nr kat. 5, 8, il. 6, 8; *In laudes...*, s. 16.

Il. 13. Monogram Jana III Sobieskiego w dziele Ernsta Brauna, *Novissimum fundamentum...*, Gdańsk 1687. Fot. za: www.wbc.pl

karet pary królewskiej⁴⁸, warto przytoczyć monogram królewski jako dekorację małej architektury okazjonalnej. Wizerunek takowego ukazał Ernst Braun na sztychu zamieszczonym w dziele o artylerii, wydany w Gdańsku w 1687 roku: prezenuje on projekt obudowy architektonicznej dla sztucznych ogni, wzbogaconej herbami, emblematami i innymi motywami odnoszącymi się do króla Jana III i królowej Marysienki⁴⁹. Należą do nich m.in. dwa monogramy o pięknej, kaligraficznej formie, widniejące po bokach założenia. Monogram Sobieskiego składa się z sygli „J[oannes]”, „R[ex]”, „P[oloniae]” (czy raczej – sądząc po układzie liter – „J[oannes] P[oloniae] R[ex]”) pod koroną pałkową i w otoku z przewiązanych gałązek oliwnych bądź laurowych (il. 13). Kompozycję tę zaplanowano jako ażurowy wyrób snycerski lub nawet kowalsko-ślusarski w formie kraty, co zresztą wpisywałoby się w bogate tradycje tej dziedziny rzemiosła w Gdańsku. Jak mamy prawo przypuszczać, wykwintna, a jednocześnie modna, forma takich dzieł zyskiwała uwagę i uznanie wyrobionego artystycznie monarchy.

⁴⁸ Teresa Fabijańska-Żurawska, *Ostatnie paradne karety króla – zwycięzcy, Jana III Sobieskiego*, [w:] *Królewskie karety Jana III Sobieskiego. Wystawa w Oranżerii Pałacu w Wilanowie*, 12 IX 2003 – 31 XII 2004, oprac. Ewa Birkenmajer, Anna Kwiatkowska, Warszawa 2003, il. 64-66, 71-72.

⁴⁹ Ernst Braun, *Novissimum fundamentum et praxis artilleriae* [...] *Zum andern mahlherausgegeben*, t. 1, Danzig, Simon Beckenstein, Jochann Zacharias Stollen, 1687, tabl. do rozdz. XVI, po s. 196; zob. też: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/581164/edition/493649/novissimum-fundamentum-et-praxis-artilleriae-herausgegeben-von-braun-ernst?language=pl> [dostęp: 11.09.2021].

Il. 14. Superekslibris monogramowy Augusta II Wettyna, prawdopodobnie Drezno, przed 1733. Fot. za: Татьяна В. Гребенюк, *Владельческие книжные знаки...*, Москва 2010

Na koniec niniejszych rozważań warto byłoby dodać, że koncepcja superekslibrisu królewskiego w formie monogramu wiązanego o kaligraficznej formie, wraz z koroną i gałązkami palmowymi, zyskała kontynuację w jednej z odmian superekslibrisu następcy Sobieskiego na polskim tronie – Augusta II Wettyna. Ukazuje on monogram „A[ugustus] R[ex] P[oloniae]” pod koroną zamkniętą, w otoku z dwóch gałązek palmowych, stykających się wierzchołkami z koroną i przecinających się u dołu, gdzie podwieszony jest Order Orła Białego (il. 14)⁵⁰. Naturalnie, wobec szerokich horyzontów kulturalnych i artystycznych elektora saskiego nie sposób byłoby dopatrywać się w tym księgoznaku bezpośredniej zależności od superekslibrisu Sobieskiego – Wettyn mógł go po prostu nie znać. Co więcej, w pierwszych dekadach XVIII wieku popularność takiego schematu kompozycyjnego superekslibrisów i ekslibrisów objęła praktycznie całą Europę. Niemniej pokrewieństwo formy obu superekslibrisów można interpretować jako wyraz analogicznych zjawisk w sztuce książki w kręgu Sobieskiego i Sasa. Dla Biblioteki Kórnickiej ozdobiony nim wolumin *sobiescianum* pozostaje natomiast jedną z najcenniejszych pamiątek po „Lwie Lechistanu”⁵¹.

⁵⁰ Zob. Татьяна В. Гребенюк, *Владельческие книжные знаки в Отделе редких книг Российской государственной библиотеки*, Москва 2010, nr kat./il. 10.2.

⁵¹ Określeniem tym odwołuję się do tytułu znakomitej publikacji Hanny Widackiej (*Lew Lechistanu*, Warszawa 2010), poświęconej ikonografii Sobieskiego w sztuce graficznej.

BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

Druki sprzed 1800 roku

Braun Ernst, *Novissimum fundamentum et praxis artilleriae* [...] *Zum andern mahlherausgegeben*, t. 1, Danzig, Simon Beckenstein, Jochann Zacharias Stollen, 1687.

Livre de chiffres a double traits, ou l'on trouve les Noms & Surnoms [...] *Dessiné et gravé par Ch.[arles] Mavelot*, Paris [1685].

Livre nouveau et utile pour toutes sortes d'Artistes, et Particulièrement pour les Orfevres, les Orologiers, les Peintres, les Brodeurs, etc. Contenant quatre Alphabets de chiffres fleuronnez au premier trait avec quantitede devises, d'Emblemes et de noeuds d'Amour [...] par Daniel de la Fueille [sic!], A Amsterdam M. DC. XC.

Sympson Samuel, *A new book of cyphers*, London 1726.

Sympson Samuel, *A New Book of Cyphers, More Compleat & Regular than any ever Publish'd wherein The whole Alphabet (twice over) Consisting of 600 Cyphers* [...], London, Printed for John Bowles and Sona t the Black Horse in Cornhill [1750].

Druki po 1800 roku

Ameisenowa Zofia, *Godzinki Sobieskich w Windsorze*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1959, R. 21, nr 3–4, s. 243–263.

Barber Giles, *Le vocabulaires français de la reliure au dix-huitième siècle*, [w:] *De Libris Compactis. Miscellanea*, collegit Georges Colin, Bruxelles 1984, s. 391–413.

Bibliography of emblematic manuscripts, edited by Sandra Sider, Barbara Obrist, Montreal et al. 1997.

Churchill William A., *Watermarks in paper, in Holland, England, France etc., in the XVII and XVIII centuries and their interconnection*, Amsterdam 1935.

Chwała i sława Jana III w sztuce i literaturze XVII–XX w. Katalog wystawy jubileuszowej z okazji trzecieściecia odsieczy wiedeńskiej wrzesień – grudzień 1983, Muzeum w Wilanowie, red. Wojciech Fijałkowski, Jadwiga Mielezsko, Warszawa 1983.

Des livres rares depuis l'invention de l'imprimerie, sous la direction d'Antoine Coron, Paris 1998.

Devauchelle Roger, *La reliure. Recherches historiques, techniques et biographiques sur la reliure française*, Paris 1995.

Devaux Yves, *Dix siècles de reliure*, Paris 1977.

Ducimètiere Nicolas, Mignonne, *allons voir... Fleurons de la bibliothèque poétique Jean Paul Barbier-Mueller*, Paris – Genève 2007.

Easton Phoebe Jane, *Marbling. A history and a bibliography*, Los Angeles 1983.

Encyklopedia wiedzy o książce, red. zbiorowa, Wrocław 1971.

Enderli Hans, *Buntpapiere*, Winterthur 1971.

Fabijańska-Żurawska Teresa, *Ostatnie paradne karety króla – zwycięzcy, Jana III Sobieskiego*, [w:] *Królewskie karety Jana III Sobieskiego. Wystawa w Oranżerii Pałacu w Wilanowie*, 12 IX 2003 – 31 XII 2004, oprac. Ewa Birkenmajer, Anna Kwiatkowska, Warszawa 2004, s. 63–105.

Flanczewska Sabina Barbara, *Zainteresowania intelektualne i bibliofilskie króla Jana III Sobieskiego. Zamiast rec. pracy Ireny Komasaury Jan III Sobieski – miłośnik książek (Wrocław 1982)*, „Biuletyn Biblioteki UMCS Lublin” 1982/83, R. 30/31, s. 7–44.

Fletcher William Y., *Bookbinding in France*, London 1894.

- Foot Mirjam J., *The Henry Davies Gift. A Collection of Bookbindings*, III, *A catalogue of South-European Bindings*, London 2010.
- Górska Magdalena, *Alegoria Polski w XVI i XVII w.*, [w:] *Historia i Polonia. Katalog wystawy, Muzeum Narodowe w Kielcach*, red. Anna Myślińska, Kielce 2009, s. 18–29.
- Гребенюк Татьяна В., *Владельческие книжные знаки в Отделе редких книг Российской государственной библиотеки*, Москва 2010.
- Grońska Maria, *Ekslibrisy*, Warszawa 1992.
- Katalog wystawy pięknej książki polskiej*, Warszawa 1936.
- Komasara Irena, *Jan III Sobieski – miłośnik książek*, Wrocław 1982.
- Komasara Irena, *Jana III Sobieskiego umiłowanie książek*, Warszawa 1983.
- Komaszyński Michał, *Maria Kazimiera d'Arquien Sobieska królowa Polski 1641–1716*, Kraków – Wrocław 1984.
- Królewskie karety Jana III Sobieskiego. Wystawa w Oranżerii Pałacu w Wilanowie, 12 IX 2003 – 31 XII 2004*, oprac. Ewa Birkenmajer, Anna Kwiatkowska, Warszawa 2003.
- Livres en broderie. Reliures françaises du Moyen Age à nos jours*, sous la direction de Coron Sabine, Lefèvre Martine, Bibliothèque nationale de France, Paris 1995.
- Loubier Hans, *Der Bucheinband*, Leipzig 1926.
- [Lubomirski Jan Tadeusz], *Katalog książek biblioteki Najjaśniejszego i najpotężniejszego króla polskiego z Bożej łaski, Jana III, szczęśliwie panującego, spisany w 1689 roku*, Kraków – Warszawa 1879.
- Martin Breslauer, Inc., *Fine books and manuscripts in fine bindings*, Catalogue 110, New York 1990.
- de Morant Henry, *Historia sztuki zdobniczej*, Warszawa 1981.
- Meyer-Noirel Germaine, *L'exlibris. Histoire, art., techniques*, Paris 1989.
- Olivier Eugène, Hermal Georges, de Roton R.(?), *Manuel de l'amateur de reliures armoriées françaises*, 5e serie, Paris 1925.
- Oprawy polskie. Wystawa zorganizowana przez Bibliotekę Narodową i Oddział Warszawski Towarzystwa Przyjaciół Książki, listopad–grudzień 1987*, red. Andrzej Żółtowski, Warszawa 1987.
- Rollos J.J., *In Laudes Ioannis Sobiescii. Rękopiśmienny zbiór emblematów z rysunkami Johanna Jakoba Rollosa*, przekł. Barbara Milewska-Ważbińska, wstęp i opracowanie Magdalena Górska, Barbara Milewska-Ważbińska, Warszawa 2016.
- Targosz Karolina, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991.
- Targosz Karolina, *Jana Sobieskiego nauki i peregrynacje*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985.
- Une vie, une collection. Cinq siècles d'art. et d'histoire à travers le livre et sa reliure. Exposition à la Bibliotheca Wittockiana du 10 octobre 2008 au 28 février 2009*, Dijon 2008.
- Widacka Hanna, *Jan III Sobieski w grafice XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1987.
- Widacka Hanna, *Lew Lechistanu*, Warszawa 2010.
- Wolfe Richard J., *Marbled paper. Its history, techniques and patterns*, Philadelphia 1990.
- Wójcik Zbigniew, *Jan Sobieski 1629–1696*, Warszawa 1983.

Źródła elektroniczne

- Fontaine Jean-Paul, *Armand-Joseph de Béthune, duc de Charost, «Père de l'humanité souffrante»*, <http://histoire-bibliophilie.blogspot.com/2018/07/armand-joseph-de-bethune-duc-de-charost.html> [dostęp: 11.09.2021].

<http://leksykon.oprawoznawczy.ukw.edu.pl> [dostęp: 11.09.2021].
<https://archive.org/details/livredechiffresd00mave> [dostęp: 11.09.2021].
<https://archive.org/details/livrenouveaueutut00lafa> [dostęp: 11.09.2021].
<https://www.bl.uk/catalogues/bookbindings> [dostęp: 11.09.2021].
<https://bibale.irht.cnrs.fr/32178> [dostęp: 11.09.2021].
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/494992/edition/470980/content> [dostęp: 11.09.2021].
<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/581164/edition/493649/novissimum-fundamentum-et-praxis-artilleriae-herausgegeben-von-braun-ernst?language=pl> [dostęp: 11.09.2021].
<https://zaansepapiergeschiedenis.nl/historie/familiebedrijven/honig-zoonen-j/> [dostęp: 11.09.2021].

ABSTRAKT

FRANCUSKA OPRAWA À LA DUSEUIL Z SUPEREKSLIBRISEM MONOGRAMOWYM JANA III SOBIESKIEGO W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKIEJ

Artykuł poświęcony jest cennemu *sobiescianum* z kolekcji rękopisów PAN Biblioteki Kórnickiej – oprawie rękopiśmiennego panegiryku z emblematami autorstwa Johanna Jakoba Rollosa dedykowanego królowi Janowi III Sobieskiemu. To dzieło intrologatorskie odznacza się powściągliwą, choć wytworną dekoracją, w centrum której widnieje superekslibris władcy w formie monogramu pod koroną królewską i w ujęciu gałązek palmowych. W pierwszej kolejności dokonano analizy oprawy pod względem materiałowo-technicznym i dekoracyjnym. Wnioski z analizy wykorzystano do osadzenia dzieła na tle francuskiego intrologatorstwa XVII wieku, co doprowadziło do wniosku, że jest to klasyczny przykład oprawy w stylu *à la Duseuil* (*à la Du Seuil*), mający liczne odpowiedniki w dorobku francuskich intrologatorów ery baroku. W dalszej kolejności przeanalizowano genezę formy superekslibrisu, wskazując na francuskie wzorniki graficzne, prezentujące m.in. projekty monogramów. Istotne okazały się analogie między superekslibrisem Sobieskiego a francuskimi superekslibrisami z monogramem lub tarczą herbową pod koroną i otoczoną gałązkami palmowymi bądź podobnymi motywami. Uwagę poświęcono też genezie formy papieru marmurkowego, z którego wykonano wyklejki. Na końcu podjęto się próby osadzenia tej książki na tle księgozbioru Jana III Sobieskiego, z którego do dziś zachowała się jedynie drobna część woluminów. Zwrócono też uwagę na problem monogramów królewskich w Polsce ostatnich lat XVII i pierwszych dekad XVIII wieku.

Słowa kluczowe: Jan III Sobieski, Johann Jakob Rollos, Toussaint de Forbin-Janson, barokowe intrologatorstwo, *à la Duseuil* (*à la Du Seuil*) oprawy, *à l'ancienne* linie, dekoracja filigranowa, *fers pointillés*, superekslibris monogramowy, monogram królewski, papier marmurkowy

ABSTRACT

ARKADIUSZ WAGNER

**FRENCH BINDING À LA DUSEUIL WITH THE MONOGRAM
SUPRALIBROS OF JOHN III SOBIESKI
IN THE COLLECTIONS OF THE KÓRNIK LIBRARY**

This paper is devoted to a precious *sobiescianum* from the Kórník Library's collection of manuscripts – the binding of a hand-written panegyric with emblems by Johann Jakob Rollos, dedicated to King John III Sobieski. This piece of bookbinding art is marked by its restrained although exquisite decoration centred around the monarch's supralibros in the form of a monogram under a royal crown, encircled by palm branches. First, the binding is analysed in terms of its materials, technique, and decoration. Conclusions from the analysis were used to situate the work in the context of French 17th-c. bookbinding, which led to the conclusion that it is a classic example of an *à la Duseuil* (*à la Du Seuil*) binding, which has numerous counterparts in the output of French bookbinders of the Baroque era. The genesis of the form of the supralibros is then analysed, indicating French sample design books presenting inter alia designs of monograms. Analogies between the Sobieski's supralibros and the French supralibros with a monogram or an escutcheon under a crown and encircled by palm branches or similar motifs turned out to be significant. Attention was also devoted to the genesis of the form of the marbled paper from which the endpapers were made. Finally, it was attempted to situate the book in the context of John III Sobieski's book collection, from which only a handful of volumes have managed to survive until our own times. Attention was also paid to the issue of the royal monograms in Poland in the last years of the 17th century and the first decades of the 18th century.

Keywords: John III Sobieski, Johann Jakob Rollos, Toussaint de Forbin-Janson, baroque bookbinding, *à la Duseuil* (*à la Du Seuil*) bindings, *à l'ancienne* lines, filigree decoration, *fers pointillés*, monogram supralibros, royal monogram, marbled paper